TRIBUNA

Memòria i justícia en transicions

Ariel Dulitzky
Membre del Grup de Treball de les Nacions Unides sobres desaparicions forçoses

El meu nom és hebreu, el meu cognom polonès, la meva família va emigrar a Argentina des d'Ucraïna i viu als Estats Units. Parlo castellà amb accent italià, i anglès amb accent rus. No menjo tacos ni ballo salsa, ni tinc el cutis mestís però m'identifico com a llatí o, millor dit, llatinoamericà. La multiplicitat d'elements que em defineixen em donen una identitat única que fa de cada part un element essencial de qui sóc.

Segurament es preguntaran què té que veure tot això amb els drets humans, amb la justícia en transicions o amb la memòria. Doncs molt. La memòria, el que es recorda, com es recorda, per què es recorda, impacta en la resta de les eines de la justícia en transicions i defineix no només la justícia en transicions en el seu conjunt sinó també el tipus de societat que som i que volem ser, és a dir, la nostra identitat com a societat. Tres dècades de justícia en transicions ens donen una perspectiva integral del que s'ha aconseguit i dels desafiaments pendents. Sabem que la justícia en transicions no és ni pot ser sinònim de justícia tova ni excusa perquè un mantell d'oblit sigui el substitut a la memòria individual i col·lectiva.

Els quatre components tradicionals de la justícia en transicions, veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició, constitueixen àrees d'acció interrelacionades que poden i han de reforçar-se mútuament. L'experiència que hem adquirit demostra que les iniciatives aïllades i fragmentàries d'enjudiciament no apaivaguen la demanda de majors formes de justícia.

On s'insereix la memòria en aquest ventall? Fins avui, les iniciatives de memòria no són considerades com un dels quatre pilars de la justícia en transicions. Les iniciatives de memòria, amb freqüència, són enteses com elements aliens al procés polític, en estar

relegades a l'esfera cultural "suau" -com objectes d'art per ser allotjats en un museu o un simple monument-, a l'àmbit privat com a dol personal, o com a simple activitat històrica, gairebé arqueològica. Com a resultat, les iniciatives de memòria rarament s'integren en estratègies més àmplies de construcció de la democràcia i es dilueixen o s'invisibilitzen en els processos de justícia en transicions. Mentre que les mesures de veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició són objecte d'intensos debats polítics i estan subjectes a l'escrutini públic, no succeeix el mateix en matèria de memòria. Tot i així, milions de persones visiten memorials, participen en activitats de memòria, llegeixen documents, llibres, testimonis o miren programes documentals de televisió.

La memòria de les víctimes i els abusos del passat, com a concepte i com a dinàmica, i com la meva pròpia identitat, tenen múltiples components. Inclouen elements socials, polítics, antropològics, filosòfics, culturals, psicològics, urbanístics i arqueològics, entre d'altres. La memòria s'expressa a través d'una enorme quantitat de mitjans diferents com els llocs, els monuments, les marques urbanes, els testimonis, els actes, els textos o els mitjans audiovisuals. Les violacions que es recorden no són una cosa que els va succeir només a les víctimes supervivents, als familiars o fins i tot als avantpassats sinó que de la mateixa manera poden manifestar-se en el present o ocórrer en el futur. La memòria de la forma en la qual els drets humans van ser violats en el passat permet identificar problemes actuals com poden ser el maltractament policial, l'amuntegament carcerari, la marginació, l'exclusió, la discriminació o l'exercici abusiu del poder. Concebudes així, les iniciatives de memòria són una part integral de qualsevol estratègia per promoure i garantir els drets humans i aprofundir la democràcia.

" La responsabilitat estatal en assegurar el deure de justícia, veritat, reparació i no repetició col·loca l'Estat en un rol central i fonamental en la justícia en transicions "

Així les iniciatives de memòria persegueixen diversos objectius: són espais públics per a la reflexió privada i col·lectiva; conviden, passivament o activament, a tots i totes, incloses aquelles persones que ni tan sols coneixen els fets que es recorden (com les generacions actuals que van néixer posteriorment a les violacions) o fins i tot que poden dissentir amb els missatges transmesos, a reflexionar sobre els mateixos. Ens exigeixen no només recordar les víctimes, sinó també pensar de manera crítica sobre la nostra història i quines van ser les forces que van desencadenar la guerra, el racisme i l'apartheid, la guerra civil, la dictadura o l'opressió política. Una política de memòria ha d'impulsar el debat sobre els processos ideològics, polítics, econòmics i socials que van anunciar la violència estatal i que van possibilitar, van facilitar, van sustentar i/o es van beneficiar del terrorisme d'Estat i/o la violació massiva i sistemàtica dels drets humans.

Les mesures de justícia en transicions, incloses les memòries, encara que no poden per si soles establir ni sostenir la democràcia, reforcen els processos de consolidació democràtica quan reconeixen les persones, en particular les víctimes, com a titulars de drets que van ser violats i que poden ser reivindicats davant de l'Estat. Com ha dit el Relator de Nacions Unides sobre Veritat, Justícia, Reparació i Garanties de no repetició: "no és suficient reconèixer el sofriment i la fortalesa de les víctimes. Aquests són trets que poden compartir amb les víctimes dels desastres naturals". El que es requereix és recordar i actuar en funció del subjecte com a titular de drets.

La responsabilitat estatal en assegurar el deure de justícia, veritat, reparació i no repetició col·loca l'Estat en un rol central i fonamental en la justícia en transicions. Però en memòria, a diferència de les altres àrees, l'Estat no té el control sobre el procés. Múltiples activitats de memòria són promogudes per familiars o iniciatives privades. Una política estatal de memòria ha de revalorar i encoratjar aquesta diversitat de propostes pel que fa a sectors i generacions, tipus d'expressions, així com el seu contingut. A més, l'Estat ha d'aconseguir una eficaç interrelació entre les diferents iniciatives de justícia en transicions i els processos de memòria.

Les determinacions judicials, així com els processos de veritat sobre fets constitutius de greus violacions als drets humans, compleixen un paper fonamental en la preservació i construcció de la memòria. En primer lloc són relats oficials estatals sobre

les violacions comeses en el passat. També passen a ser en si mateixes un component de la memòria. Per les generacions futures (i també les presents) l'actitud del Poder Judicial investigant o no, del Poder Legislatiu aprovant o derogant lleis d'amnistia, del Poder Executiu facilitant o bloquejant investigacions judicials o processos de veritat, seran part de la memòria sobre com es va desenvolupar la justícia en transicions. Les sentències judicials i informes de Comissions de la Veritat limiten els criteris revisionistes o minimalistes de les violacions comeses. Quan iniciatives suposadament de memòria històrica busquen relativitzar o negar les violacions comeses, un procés judicial seriós, imparcial, que conclogui amb una sentència condemnatòria o un informe d'una Comissió de la Veritat socialment acceptada i respectada, qüestionen, en si mateixos, la legitimitat de les posicions relativistes o negacionistes. Això no significa que no hi pugui haver veus dissidents, contradictòries o divergents que expliquin o descriguin els fets violents de diferents maneres. Això és absolutament necessari i benvingut en una societat democràtica. Però entre l'explicació i la negació dels fets hi ha un abisme.

“ El desafiament d'una política de memòria no és construir memorials ni instal·lar estàtues adormides, sinó crear societats més justes, igualitàries i democràtiques ”

Tornant sobre la memòria, s'estan començant a reconèixer certs estàndards respecte el rol de l'Estat per desenvolupar activitats de memòria. Una norma emergent del dret internacional insta a prendre com una obligació el record i compromís respecte a les atrocitats passades. Certs estàndards de Nacions Unides insisteixen en recordar, educar sobre el passat, i rebutjar les negacions de les atrocitats. També fan ressaltar el rol que compleixen els arxius en la recerca de veritat i justícia, a la vegada que són centrals en la recuperació i construcció de la memòria. Per això, l'Estat ha de protegir, sistematitzar i facilitar l'accés públic a aquests arxius, sent impermissible que es mantinguin en secret.

Una política estatal de memoria requiere también revisar la manera como se enseña historia tanto en las escuelas como en los cursos de historia militar y policial. La educación, sea dirigida a los y las estudiantes como a las fuerzas de seguridad, debe claramente transmitir la idea que las graves violaciones a los derechos humanos ocurrieron y no fueron un simple exceso, sino una política planificada y ejecutada por el Estado en flagrante violación de principios elementales de humanidad, de normas legales, de principios éticos y morales y de concepciones democráticas.

Una última idea. Les iniciatives de memòria s'han focalitzat freqüentment en les vides d'homes i en experiències masculines. Malgrat això, de manera creixent, es dóna visibilitat a les víctimes dones. També s'han començat a reconèixer les múltiples històries de dones com a activistes, moltes vegades al capdavant de la resistència. Però encara hi ha un llarg camí per recórrer perquè les polítiques de memòria tinguin una clara perspectiva de gènere.

La memòria no només ha de recordar i tractar d'evitar les formes més greus de violacions als drets humans, sinó que ha de ser un rebuig a les noves formes d'exercici abusiu del poder i ha de permetre donar visibilitat a altres violacions generalment silenciades- com l'accés a l'educació, a la salut, a la feina, a la igualtat. La memòria, ja no de les violacions, sinó dels projectes de canvi que van tenir com a respostes aquestes massives violacions, ens convida a vincular aquests fets del passat amb els problemes actuals de les nostres societats. Perquè, en definitiva, el desafiament d'una política de memòria no és construir memorials ni instal·lar estàtues adormides, sinó crear societats més justes, igualitàries i democràtiques.

Fotografía : Axel Rouvin / CC BY / Desaturada.

© Generalitat de Catalunya